

УДК [94:321.011.3](477)

Геннадій Корольов\*

## УКРАЇНСЬКИЙ ФЕДЕРАЛІЗМ В ДИСКУРСІ ІСТОРИЧНОЇ СИСТЕМИ

*Розглядається теоретичний аспект вивчення феномену українського федералізму в площині історичної системи. Аналізується вплив концепції модернізації на розвитку нових інтерпретацій генезису федералізму.*

*Ключові слова:* український федералізм, історична система, модернізація, дослідницька програма, «розділення».

*Рассматривается теоретический аспект изучения феномена украинского федерализма в плоскости исторической системы. Анализируется влияние концепции модернизации на развития новых интерпретаций генезиса федерализма.*

*Ключевые слова:* украинский федерализм, историческая система, модернизация, исследовательская программа, «разделение».

*The theoretical aspect of study of the phenomenon of Ukrainian federalism is examined in plane historical system. Influence of conception of modernization is analyzed on development of new interpretations of genesis of federalism.*

*Key words:* Ukrainian federalism, historical system, modernization, research program, «division».

Аналіз українського федералізму в історичному дискурсі є неоднозначною проблемою сучасної історіографії. Українська історична думка прагне обходити стороною дослідження ролі федералістської ідеї у процесі становлення нації. Такі інтенції мають місце завдяки широкому поширенню штучних наукових конструкцій, які базуються на постійному пошуку національної ідеї, навіть там де її не було. Актуальність дослідження проблеми лежить в площині перманентного відродження ідеї федералізації України в сучасному політичному житті.

Аналіз історіографічного комплексу дозволяє виокремити декілька основних інтерпретацій федералізму. По-перше, федералізм розглядається як іманентне явище політичної думки та історичного процесу ХІХ – початку ХХ ст., котре мало свої підстави в минулому<sup>1</sup>. По-друге, він постає як модель розвитку державності в широкому контексті, стаючи своєрідним шляхом до утвердження самостійності<sup>2</sup>. По-третє, федералістська ідея була однією з багатьох поширених в епоху націтворення та капіталізму, не маючи вирішального значення в історії<sup>3</sup>. Сутність цих інтерпретацій базується на різних розуміннях федералізму: від ідеологічної доктрини через форму організації влади до продукту визвольного руху. Однак їм притаманна різна

---

\* **Корольов Геннадій** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

постановка історичного контексту, що своєю чергою орієнтувала дослідника на уточнене роз'яснення федералізму в межах поставленого наукового завдання.

Ідея написання статті про український федералізм була обумовлена проблемним полем сучасного історичного дискурсу. Його сутність полягає в певній методологічній безсистемності історіописання. Однак, у концептуальному вимірі така постановка є глибшою. Щоб відійти від хронологічного опису історичних айсбергів розвитку федералізму, ми керувалися спробами вироблення метаісторичного аналізу. При цьому політичний і соціокультурний контекст відіграють допоміжну роль.

Вивчення федералізму в площині історичної системи<sup>4</sup> потребує з'ясування придатних у межах нашої розробки принципів і конструкцій концепції модернізації. Усвідомлення змісту останніх в українському дискурсі дозволить визначити рівень відповідності чи феноменальності федералістської ідеї на східно-європейському просторі, розвиток якого позначений певними деформаціями поширених західних ідей, епігонством історичного досвіду Європи в розумінні Нового часу, колосальним історичним зв'язком із русько-православною цивілізацією. Видатний американський соціолог І. Валерстайн зазначав: «Та все ж, не дивлячись на все це, представляється очевидним, принаймні для мене, що все, що є історичним – системно, і все, що є системним – історично. Всі складні (комплексні) соціальні явища мають свої правила й обмеження, свої певні тенденції або вектори, тобто, володіють структурами. Всяка реальна структура (на противагу уявній) володіє власними особливостями, які витікають з її генезису, її життєвого шляху й оточення. Отже, вона має свою власну історію, яка є визначальною для способу її функціонування. Чим складніше структура, тим важливіше для її розуміння її історія»<sup>5</sup>.

Історична система в пропонованому нарисі постає як модель соціального й політичного світу, що проявляється в послідовності й співіснуванні великомасштабних та довгострокових утворень. У ракурсі методології монографія базується на концепції науки британських учених М. Полані та І. Лакатоса. В своєму трактаті «Особове знання» перший дійшов висновку, що всупереч твердженням логічних позитивістів та фальсифікаціоністів, емпіричні дані не мали вирішального значення для прогресу науки<sup>6</sup>. Остання не зводиться до простої логіки або алгоритму, спрямованого на зв'язування теорії з емпіричними даними, позаяк ці дані можуть бути або помилковими, або хибно інтерпретуватися. Компонентами наукового пошуку є як безособове, так і особове знання. Останній тип знання передбачає неартикульовані навички й традиції, які передаються в процесі навчання в системі координат спільноти науковців, яка саморегулюється та протистоїть політичному контролю.

І. Лакатос довершив схему М. Полані концепцією динаміки наукових дослідницьких програм. Він стверджував, що нарощування наукового знання відбувається не шляхом заперечення гіпотез, а шляхом заперечення заперечень, спрямованих проти «жорсткого» теоретичного ядра<sup>7</sup>. Завданням науковця є не нехтування або зменшення кількості аномалій; учені мають використовувати

аномалії заради збільшення пояснювального потенціалу теорії. Аномалії є двигуном розвою науки, позаяк кожна дослідницька програма керується принципами розвитку, які Лакатос іменує евристикю.

Історичний дискурс дослідження ґрунтується на переконанні, хоч модерне суспільство вперше постає на Заході, однак це не означає, що його варто пов'язувати суто із цим географічним регіоном; об'єктивний погляд на історію інших частин світу засвідчує зародження різних вимірів модерну. Водночас безпідставно вважати, що політичні й державні діячі доби Просвітництва чи капіталістичної цивілізації були носіями інструментальної раціональності та прагнули зреалізувати проект модерну в усіх його відомих нам вимірах. Модерним, сучасним з тих пір вважається те, що сприяє об'єктивному вираженню актуальності духу часу, що спонтанно оновлюється<sup>8</sup>.

У книзі запроваджується новий історичний підхід до реконструкції подій модерну, який описує контингентний процес, що набуває рис універсальної еволюції лише з досягненням цим типом соціуму певної зрілості. Всупереч цьому модернізація суспільства є його радикальною трансформацією, котра розпочинається на мікрорівні, змінюючи зразки соціальної дії, формуючи нову ідентичність<sup>9</sup>. Ці зміни мають важливі наслідки для макрорівня та трансформації структури суспільства. Відтак, елементами модернізації суспільства є конструювання публічної сфери, «національного проекту» та демократичних інституцій і цінностей. Розвиток суспільства концептуалізується в нарисі як взаємодія економічного зростання, консолідації підстав державності в поєднанні з тоталітарною владою й ідеологічним плюралізмом та може розумітися і як основа емансипаторських проектів, і як засіб контролю: соціального – всередині кордонів державнацій та політичного – у площині цивілізаційної системи. Такий процес не може не позначатися на індивіді, його цінностях та стратегії побудови соціальної дії.

Закономірно, що за таких умов «національний проект» і модернізація суспільства взаємопереплітаються, оскільки нова ідентичність члена національної (уявної) спільноти (мікрорівень) може виникати як результат поширення нових типів соціальної поведінки та реакції на динамічну зміну оточуючого світу.

Відповідно до сучасного трактування, модернізація постає як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади через апелювання до народу, зростання просторової й соціальної мобільності<sup>10</sup>. Фактично розуміння розвитку людської цивілізації зміщується в площину «відкритого» суспільства, у якому ілюзорно формується право вибору кожної людини. Такий ракурс сприяв становленню різних поглядів на закономірності модернізації, котрі залежали від певних ідейних впливів.

Теоретизування про модернізацію постійно взаємодіє з ідеологічними картинами світу. Відтак, повна деідеологізація історичного дискурсу є неможливою в принципі, водночас визначення місця ідеології дозволяє уникнути «розчинення» історичних підходів в ній. Ідеологія – це феномен, що виконує низку взаємопов'язаних функцій, найголовнішими з яких є інтеграція, легітимація та викривлення реальності.

Попри конфліктність, притаманну феномену модерну, модернізація суспільства не вичерпала свій емансипаторський потенціал, а відтак, залишається актуальним завданням для суспільства, позаяк жодне з них не є носієм чистого типу модерну<sup>11</sup>. Навіть західні модерні суспільства доцільно розглядати як фрагменти або уламки уявного, ідеально-типового модерну: кожен такий уламок є носієм виміру модерності. «Винайдення» Східної Європи є природним продовження розвитку відголосів ідей інших історичних систем. Цей підхід дозволяє співставити тенденції політичного й соціокультурного життя різних спільнот для виявлення іманентних й привнесених рис модернізації. За такої постави федералізм інтерпретується як модель організації внутрішньої структури держави, що отримала виток розвитку в плані переосмислення ролі влади в Новий час на теренах Східної Європи.

Сучасні історичні студії більшою мірою описово характеризують подієву історію, роблячи наголос на відтворенні в причинно-наслідковому зв'язку, природно, що рівень переконань і симпатій дослідника стає стрижневим дискурсом будь-якої проблеми. У цьому контексті розробка історії ідей стикається, а іноді взаємовідторгається, з рядом теоретичних питань. Ідея федералізму була не просто шляхом внутрішнього впорядкування життя держав чи моделлю співіснування різних народів. Її нове розуміння пояснюється у площині множинного часу, який апіорі ілюструє альтернативи перспектив історичної системи. Остання є моделлю розвитку сукупності політичних, соціокультурних, економічних відносин, котра набула своєї наступності в межах однієї історичної системи. Це визначення ґрунтується на переосмисленні одного із компонентів концепції глобальної історії Ф. Броделя й теорії світ-системного аналізу І. Валерстайна.

Осмислення множинного часу в українському контексті дозволяє віднайти відповіді на наскрізні питання історії. Характерно, що гегелівське питання про політичну традицію вирішив М. Грушевський шляхом «представлення історії ... в її «генетичнім преемстві» від початків аж до нині»<sup>12</sup>. Фактично дискурс Грушевського позначив дискусійний характер національної історії. Інтерпретація котрої дозволила йому по-новому поглянути на ідею державності.

В області подій Ф. Бродель фокусував увагу на двох об'єктах аналізу і видах часу, котрі він вважав найбільш реальними. Це довготривалі структури (в основному, економічні й соціокультурні), які визначають *longue duree* нашої суспільної поведінки, зразки нашої цивілізації, наші політичні моделі. Існують циклічні ритми функціонування цих структур – розширення й звуження економіки, чергування особливого значення політичних і культурних явищ, яке відбувається регулярно. У підставі скороминущих явищ миттєвому суспільному життю лежить вічна протяжність моделей (включаючи нестійкі моделі), яка змінюється досить повільно.

Будь-яка історична праця розчленовує минулий історичний час і вибирає свої хронологічні параметри відповідно до більш-менш усвідомлених тенденцій і переваг. Традиційна історія звертає свою увагу на короткі проміжки історичного часу, на індивіда, на подію. Ми вже давно звикли до її стрімкої драматичної розповіді, вимовленої на короткому диханні<sup>13</sup>.

Утвердження історії ще триваліших тимчасових одиниць у суспільствознавчому дискурсі позначене пошуком нових критеріїв пояснення політичних трансформацій і соціальних зрушень у структурі суспільства. Вона виявляється історією великої тривалості. Більшість учених вважають її прямою протилежністю «історії подій» (термін П. Лакомба). Однак важливе інше – історик має розглядати і той, й інший вигляд історії, уміти бачити обидва полюси часу – і мить, і велику тривалість.

У залежності від досліджуваного відрізка часу історичний пейзаж змінюється. Суперечності між спостережуваними реаліями, між минулим із різними часовими відрізками породжують властиву історії діалектику<sup>14</sup>.

Ф. Бродель стверджував, що історик працює на трьох рівнях<sup>15</sup>. *Рівень А* – це рівень традиційної історії, звичного історичного нарративу, що прямує від події до події. *Рівень Б* відтворює окремі історичні епізоди, кожен з яких розглядається комплексно; одиницею виміру в цьому випадку є десятиліття, двадцятиліття чи півстоліття. *Рівень В* досліджує віковий чи багатовіковий рух. Він вивчає таку історію, розвиток якої сповільнений, протікає протягом великих часових просторів. З останньої точки зору український федералізм уявляється лише моментом, нехай і ключовим, у тривалій історії до державності, до якої прямувала Україна. Федералізм М. Драгоманова не більше ніж один з етапів його розвитку. Ф. Бродель писав, що на останньому рівні виникають цивілізації, позбавлені випадковостей і перипетій<sup>16</sup>. Український федералізм як парадигма історичної перспективи знаходився в межах певної історичної системи. У випадку вітчизняної історії ХІХ – початку ХХ ст. такими стали європейська держава-нація та русько-православна цивілізація. Дуальна опозиція «Росія – Європа» пояснює генезис українського федералізму в напрямку синтезу альтернатив історичної перспективи. Цей теоретичний підхід сприяв виробленню специфічного погляду на націю і клас у контексті теорії модернізації, а також концептуальному окресленню федералістської ідеї в «довгому» ХІХ ст.

Нація у нарисі постає як спосіб конструювання народу, вироблення свідомості минулого й актуальних політичних феноменів. Поняття «нації» співвідноситься з політичною надбудовою капіталістичної світ-системи, з суверенними державами, що створюють міждержавну систему й визначаються нею<sup>17</sup>.

Ця дефініція не пов'язана із розумінням класу. Саме тому «клас» і «нація» визначаються перехресним по відношенню один до одного чином, що й стало головною суперечністю капіталістичного суспільства. Американський соціолог І. Валерстайн окреслив зміну соціологічного дискурсу в напрямку певних переваг «класу» як категорії історичного пізнання: «Класи ж на ділі є абсолютно відмінними від народів конструкціями, що прекрасно усвідомлювали як Маркс, так і Вебер. Класи - це «об'єктивні», тобто аналітичні, категорії; твердження, що стосуються протиріч усередині тієї або іншої історичної системи, а не опису соціальних співтовариств. Питання тут полягає в тому, чи можна і за яких умов створити співтовариство класу. Тут на передній план виходить знамените розрізнення *an sich für sich* [у себе/для себе]. Класи *für sich* завжди були дуже легкою субстанцією»<sup>18</sup>.

Науковий дискурс федералізму вимагає реконструкції національної історії у світлі пояснення зв'язків із європейським і/чи російським минулим у межах однієї історичної системи. У цьому вимірі складно інтегрується вплив орієнталізму, але окреслення історичного поступу України, як геополітичної цілісності, на теренах Східної Європи дозволило наголосити на ролі Сходу щодо певної спадковості візантійської традиції з федералізмом.

Історію становлення української державності неможливо зрозуміти без використання історіософського контексту «Росія – Європа», який породив масу історичних невідповідностей. Загальноєвропейська й російська схема історії не дають відповіді на багато ключових питань української історії. Проекція «Росія – Європа» – означений як у філософському, так і геополітичному плані, історично обумовлений стан України, можливо, природний стан. Означена дихотомія дозволяє використати методологію історії ідей, реконструювати минуле в широкому контексті. Ця проекція потребує застосування міждисциплінарного підходу.

Власне, пропонується дихотомія «Росія – Європа» не є категоризацією простору, а виступає шляхом конструювання часу в українській історії. Адже «винайдення традиції» за таких умов стає сутністю політичної традиції нації.

Дуже перспективним нам бачиться використання історичної категорії «розділення» як такої, що найбільш повно характеризує наше минуле. На відміну від історії Росії, у якій домінує «розкол», та Польщі, яка має розрив державної традиції, в українській історії відсутня цілісність моделі історичної перспективи. Означені концепти суспільство може подолати, їх характеризує одномоментність у реалізації; історичний розвиток визначають лише конкретні результати й наслідки.

Феномен «розділення» виражається в довготривалому впливі на історичний процес, обумовлюючи появу різних відповідей (історичних перспектив) на один виклик. При цьому «розділення» є станом суспільства й приголомшує всі сфери його життя. Історичним фарсом України є те, що подолати його неможливо. Єдиним виходом із такої ситуації слугує продукування й поява нового стану, котрий повинен якісно відрізнятися від попереднього.

Саме ця характеристика стала основою формування роздвоєної лояльності й дихотомної ментальності в середовищі українських діячів. Цю особливість українського менталітету в історичному контексті, відсутність довіри один до одного й до влади, відзначав ще «общеруський» історик М. Костомаров. Домінування ірраціонального компонента у свідомості українців, а також відсутність права майорату й старшинства в ієрархії соціальних цінностей визначили генезис української політичної традиції, суть якої складало існування різних ліній в боротьбі за національну державність і, одночасно, наявність постійної зради з боку вітчизняної еліти.

Хід української історії повною мірою визначався й залежав від усвідомлення коливань між ірраціональною і прагматичною політичною волею еліти. Трагедія українського народу полягала в тому, що у своїй історії він уже пережив феномен неодноразової «зради» правлячою елітою України<sup>19</sup>. Вперше ми втратили аристократію княжих часів, спольщену й окатоличену після Люблінської унії в 1569 р. Удруге – станову старшину козацьких часів, що русифікується після

Переяславського договору в 1654 р. Утретє – у час політичного вибору гетьмана І. Мазепи і його оточення на користь шведської корони. У добу української революції 1917–1921 рр. народ знову демонстрував розчарування й відсутність довіри відносно новоявлених представників політичної еліти.

Виділяється «зачароване коло»: в українській історії, писав І. Лисяк-Рудницький, «немає прямого містку між Україною короля Данила і гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи і Петлюри. Досягнення і традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати «по-новому». Ось тут лежить головна причина хронічної незрілості українського суспільства, його інфантильності і примітивізму»<sup>20</sup>.

Наскільки реалістичною є думка українського закордонного історіософа? Навіть перші десятиліття незалежності України були штучно розбиті на два «принципово протилежних» періоди – «до Майдану» й «після Майдану»<sup>21</sup>. Знову розділили не лише історію – розділили людей, протиставили їх і завдали чергової шкоди суспільству. Історична реінкарнація федералізму в 2004 р. не була випадковою, вона відтворювала особливості конфлікту регіональних еліт, який у минулому проявлявся у формі національного партикуляризму.

Отже, три основоположні ідеї, що пояснюють особливості української історії, – це дуальна опозиція «Росія – Європа», категорія «розділення», феномен зради національної еліти, – якнайповніше дозволяють викласти й осягнути сенс розвитку федералізму в контексті історичного вибору України. При цьому варто усвідомлювати, що обґрунтування цих історіософських формулювань апіорі свідчить про наявність однієї цілі буття української нації – здобуття й утвердження державності.

Українське суспільство «довгого» ХІХ ст. перебувало у своєрідній «точці біфуркації», коли його сучасникам було достатньо складно прогнозувати історичну перспективу. Покоління національної інтелігенції та ідеологів українського руху, котрі не мали харизматичної дії (за визначенням М. Вебера), прагнули віднайти шляхи для подолання історичного фарсу внутрішнього розділення, феномена зради еліти і виробити альтернативу між Росією й Європою. Актуальною в цьому вимірі є думка М. Грушевського про те, що «нам потрібно пізнати себе і пізнавши раз, не сходити з обраного шляху».

Час, у якому живе дослідник, є опонентом історії, але історичний час – реалія, яка все ще залишається могутньою, навіть коли її намагаються розбити на частини й різнобарвить в угоду кон'юнктурі. Тому ми прагнули фокусувати свою увагу або до навіки зафіксованому моменті, котрий сам по собі знаходиться над часом, або до явищ, що мають певні історичні аналогії, які не належать до певної епохи.

---

<sup>1</sup> Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (І поло-вина ХІХ ст.). – К., 2007. – 192 с; *Ії ж.* Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. ХІХ ст. – К., 2008. – 304 с; *Кармазіна М.* Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1998. – 350 с; *Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ–1917) / Ю.А. Левенець,*

- Л.П. Нагорна та ін.* – К., 2002. – 424 с.; *Корольов Г.О.* Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського: формування, втілення, трансформація: Дис... канд. іст. наук. – К., 2009. – 220 с.; *Корольов Г.О.* Федералізм в конституційному проекті М. Грушевського на початку ХХ ст. // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ХІV. – К., 2008. – С. 173–180; *Левенець Ю.А.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2001. – 585 с.; *Потульницький В.А.* Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – 192 с.
- <sup>2</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 1–27; *Його ж.* Інтелектуальні початки нової України // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 1. – К., 1994. – С. 173–193; Політична історія України ХХ ст. – У 6 т. – Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / *В.Ф. Верстюк, В.Ф. Солдатенко.* – К., 2003. – 488 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / *Солдатенко В.Ф.* (керівник) та ін. – К., 2007. – 576 с.; *Нагорна Л.* Федеративна ідея в Україні: традиції, сучасне бачення, перспективи // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 3–12; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / *О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк* та ін.; – К., 2008. – 988 с.; *Скакун О.Ф.* М.П. Драгоманов как политический мыслитель. – Харьков, 1993. – 144 с.
- <sup>3</sup> *Грицак Я.* Від федеративності до самостійництва: до еволюції української політичної думки ХІХ – на початку ХХ ст. // Другий Міжнародний конгрес українців, Львів, 22–28 серпня 1993 р.: Доп. і повід. – Історія – Ч. 1. – Л., 1994. – С. 248–257; *Єкельчик С.* Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. – Мельбурн, 1994. – 125 с.; *Левіцький К.* Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914). – Л., 1926. – 737 с. *Охрімович Ю.* Розвиток української національно-політичної думки: Від початку ХІХ ст. до Михайла Драгоманова. – Львів; К., 1922. – 120 с.
- <sup>4</sup> *Валлерстайн И.* Исторические системы как сложные системы // Философские перипетии. Вестник Харьковского государственного университета. – Вип. 409. – Харьков, 1998. – С. 198 – 203.
- <sup>5</sup> Там же. – С. 198.
- <sup>6</sup> *Полани М.* Личностное знание. – Москва, 1985. – 344 с.
- <sup>7</sup> *Лакатос И.* Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. – Москва, 1995. – С. 80–84.
- <sup>8</sup> *Хабермас Ю.* Модерн – незавершенный проект // Вопросы философии. – 1992. – № 4. – С. 40–41.
- <sup>9</sup> *Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: історико-соціологічний аналіз дослідницьких програм: Автореф... дис. доктора соціол. наук. – К., 2005. – С. 6.
- <sup>10</sup> Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку – С. 10.
- <sup>11</sup> *Кутуєв П.В.* Вказ. праця. – С. 6.
- <sup>12</sup> *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991. – С. 110.
- <sup>13</sup> *Бродель Ф.* История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории. – РИО БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – С. 118.
- <sup>14</sup> *Бродель Ф.* Грамматика цивилизаций. – Москва, 2008. – С. 63.
- <sup>15</sup> Там же. – С. 64.
- <sup>16</sup> Там же.
- <sup>17</sup> *Балибар Э., Валлерстайн И.* Расса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – Москва, 2004. – С. 93.
- <sup>18</sup> Там же. – С. 101.
- <sup>19</sup> *Кремінь В.* Феномен «зради» у відносинах народу і влади // Дзеркало тижня. – 2006. – № 9 (558). – 11–17 вересня.
- <sup>20</sup> *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні завваги) // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 20.
- <sup>21</sup> *Кремінь В.* Вказ. праця.